

Г.Ж.ӨТЕМІСОВА

**МЕТАФОРА ЖӘНЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМНІҢ МЕТАФОРАЛАНУ ҚҰБЫЛЫСЫ
(Нұртуған мен Ерімбет шығармалары бойынша)**

Бұл мақалада шығарма тіліндегі метафоралар және фразеологизмдердің метафоралану құбылысы, сонымен қатар көнерген фразеологизмдердің метафоралануы қарастырылады.

Кілт сөздер: метафора, көнерген аталымдар, фразеологизмдік метафоралар, әдеби шығарма, ұқсату заңы.

Метафора қызметін ұлттық танымдық болмысымен байланыстыра саралаудың мүмкіндігі мол. Метафораның адам ойын қалыптастырушылық қабілетінің ғылым тілінің дамуына тигізер әсерін И.С. Мұратбаева былай деп көрсетеді: «Белгісізден белгілінің бір таныс жақтарын, сипатын табу ғылым прогресінің дамуына күш-қуат береді. Сонымен бірге, ғылымның дамуында ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау танымның дамуына да себепкер болады» [1, 14 б.]. Ғылымның дамуы жалпы адам танымының дамуына жағдай жасайды. Бұл үрдістерде метафора ең маңызды қызметке ие болады.

Имандылық қағидасы – ақындар өлеңінің түп қазығы. Бұл тақырыпта Ерімбет шығармаларының ішінде ерекшесі – «Ей, Алла, сүйген құлың қатарында ет!» өлеңінде «иманды, қанағатшыл бол» деген құрғақ насихат жоқ, сол ұғымның терең мағыналарын бейнелі сөздер арқылы шынайы жеткізе білген. **Нәпсі – жар, шайтан – бөрі қорғалаған, Ойнаған – иман – жарға қозы-лақтай. Солардан саулығыңды сақтанбасаң, Қоя ма аңдып жүрген бөрі шаппай?** [Е.К.] – деген жыр шумақтарында образды ойлау арқылы нәпсіге тыйым болмайтын жерде имандылық адамдықтың болуы да мүмкін еместігі **танымдық метафоралар** арқылы айтылады.

Бірқатар сөз жекеше тұлғада тұрып-ақ көптік ұғымды білдіре алады. Нұртуғанның «Қарасай–Қазі» дастанында: Қалипаның Қарасайға айтқаны: **Қарасай топырақ жасын берсін саған, Жеткерсін жаратқан хақ талабыңнан!** [Н.К.Іт] – деп жырлайды. Мұндағы «топырақ жасы» тіркесі көптік категорияда қолданылып, адамзаттың өмір жасымен байланыстырып, **танымдық метафора** жасап тұр.

Өмір тәжірибесінен тұжырымдап, қорытып ақыл-ғибрат айту – өсиет өлеңнің негізгі белгісі. Сондықтан да болар, ақын жырлаған өсиет өлеңдерде де ғибрат сарын басым. Өлеңдерде өмірмен қоштасып жатқан басқа адам атынан жазылғанымен де ақынның өмірден түйген ой-толғаныстары афоризмге айналған: **«Адам – ит, дүние – киік, әй, аға!» деп, Сәлемді көп көрдің бе бір жазарға?! [Е.К.] «Тоғашы топқа болдың» дегеніңше, Сен десең: «Адам – егін, өлім – орақ» [Е.К.].** Мұнда Ерімбет ақын пенделердің дүниеден өтер алдындағы психологиялық көңіл-күйіндегі құбылыстың сипатын **танымдық метафора** арқылы танытады.

Адамзат заттар мен құбылыстарды танып білуде олардың ең басты айрықша белгілерін салыстыру, ұқсату сияқты қасиеттерін жинақтап, ортақ белгілерінің негізінде жаңа ұғымға белгі, қасиет тұрғысынан атау береді. Келтірілген деректерде – **ұқсату заңы** аталымға негіз болған.

Тіл бірліктерінің жасалуын метафоралану негізінде қарастыру, олардың мағынасын ұлттық танымдық болмысына байланысты сипаттау сөздердің табиғатын жаңа қырынан тануға жетелейді.

Ғалым Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбаев еңбектерінде метафораның үш түрі анық түсіндірілген: **тілдік, поэтикалық, жеке қолданыстағы (индивидуалды) метафора.** «**Жеке қолданыстағы (индивидуалды) метафора** белгілі бір ақынның я жазушының туындысында өмір сүреді. Белгілі контексте ғана ұшырасатын сөздің келтірінді мағынасы қашанда әр автордың өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Сондықтан да келтірінді мағына әрдайым құбылмалы болады» [2,90 б.].

Нұртуған мен Ерімбет ақын шығармаларының қайсысын алсақ та көркемдеуіш құралдардың ішінде **жеке қолданыстағы (индивидуалды) метафоралар** еркін және жиі пайдаланылған. Мысалы, Нұртуғанның толғауында:

Қазақта сөз асылын арқалаған

Ұлы Абай – бір ғасырдың биік шыңы.

Абайға соқпай кету қияметтей,

Өйткені сөз қоры – кен құдіреттей [Н.К.Іт] – деп қолданылса, Ерімбет ақында былайша сипатталады:

Тіл – бұлбұл, ой – гүлстан, көңіл – бақтай,

Қол – пілте, кеуде – зауыт, көз – шырақтай.

Ақыл – гүл, ашу – мәжүс, әдеп – шалғын,

Жайқалған айдын көлде көк құрақтай.

Тәубе – бұлт, дәме – тұман, қанағат – күн,

Бұлт аспас, күнә артар Гоһи Қаптай.

Нәпсі – жар, шайтан – бөрі қорғалаған,

Ойнаған – иман – жарға қозы-лақтай [Е.К].

Мұндағы ерекше көрсетілген метафоралық қолданыстар әр ақынның өзіндік қолтаңбасын танытады. Сондықтан бұл тәрізді метафоралар жалпыхалықтық емес, **жеке қолданыстағы метафоралар** деп аталады.

Бұл айтылған ойымызды ғалым Б. Қасымның «күрделі атаулардағы метафоралардың басты ерекшелігі – мағынаның екі жақты болуы. Біріншісі, **номинативтік мағынадан** ауыспалы, келтірінді мағынаға ауысуы; екіншіден, осы тәсілмен жасалған күрделі атаулардың бойында **экспрессивті-бағалауыштық** реңктің айрықша қызмет жасауы» [3,48-49 бб.] деген пікірімен толықтырамыз.

Заттық мәдени лексика негізінде қалыптасқан тұрақты тіркестерге (сауға сұрау, сабасына түсу, киіт кигізу т.б.) ғалым Ж. Манкеева тарихи-лингвистикалық тұрғыдан талдау жасайды: «Уақыт ұзаған сайын еркін тіркестердің құрамындағы сөздер мағына жағынан берік, табиғи бірлігі нығая келіп, тұтас бір мағына қалыптастырған. Оларды құрайтын компоненттердің тілімізде жеке қолданылу жиілігі азайып, ылғи бейнелеу мағынасында айтылуы оны белгілі бір тіркес шеңберімен шектеп, ауыспалы мағынасын дамытады да, тура мағынасын көмескілендіреді. Сондықтан тарихи-салыстырмалы зерттеу барысында фразеологизмдерді бұрыннан бар семантикалық өзгерту (трансформация) жолымен жасалған екінші дәрежелі номинация нәтижесі деп анықтауға болады» [4,176 б.], – дейді.

Әдеби тіл кезеңдерінің сөз байлығын, оның мағыналық даму динамикасын анықтауда фразеологизмдердің алатын орны ерекше екені ежелден мәлім. Ғалым Н. Уәлиев: «Көркем шығарма тілінде образдылығы айқын, экспрессивті-эмоционалдық реңкі қанық фразеологиялық сөз орамдары жиі кездеседі. Әсіресе түрлі заттар мен құбылыстарды сезімді дәл, нәзік бейнелейтін сөз айшықтарының (речевые фигуры) алуан түрін фразеологиялық сөз орамдарынан ұшыратуға болады» – [5,10 б.] дейді.

Нұртуған мен Ерімбет шығармаларының тілінде көнерген фразеологиялық тіркестердің метафоралануы ерекше мәнге ие. Фразеологизмдер – тілде мәнерлі ойды білдіретін, көріктік қасиеттерге бай құбылыс. Олардың құрамындағы әрбір сыңарлар өзінің лексикалық мағынасын сақтайды. Фразеологизмдердің пайда болуына халықтың әлеуметтік тұрмыс-тіршілік өміріндегі әр түрлі жағдай себеп болған. Оларды бірнеше

салаға бөліп қарауға болады. Ақындар шығармаларындағы **фразеологизмдік метафораларды** былайша жіктеген жөн:

1) Бірқатар **фразеологизмдік метафоралардың** пайда болуына халық өміріндегі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері себеп болған. Осы тұрғыдан қарағанда Нұртуған мен Ерімбет шығармаларында салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа байланысты халық болмысының ерекшелігі мына сияқты фразеологизмдерден: *аттың майын беру, тоғыз тондық, дәуір айтқызу, хан сейілі, бес асыл, қалауға түсу, бақан құру, ауыр олжа, қалың мал, өтілін өткізу, құн төлеу* т.б. көрінеді.

2) Екі ақынның да шығармаларының мол сөздік қорын діни ұғымға, ескі түсінікке байланысты туған **фразеологизмдік метафоралар** құрайды. Мысалы: *әбу-зәмзәм суы, көктен тілеу, шәһит кету, медет тілеу, пірге қол тапсыру, бата беру, тәңір алсын! Тәңір жарылқасын! Қадір құда, сегіз пейіш, жеті тозақ, жад ету* т.б.

3) Ақындар шығармалары лексикасындағы бірсыпыра **фразеологизмдік метафоралар** жаугершілікке, заманға байланысты туған. Мысалы: *атой салу, бадана көзді ақ сауыт, ала байрақ, шұбар ту, қырық мың жығын қол, он сан ноғай, білтелі қара мылтық, балдағы алтын ақ болат, сиырма қылыш, сегіз қырлы болат, төрт қырлы жебе* т.б.

4) Аталған ақындар шығармаларында бірқатар **фразеологизмдік метафоралар** ел ішіндегі дау-дамайды билік жолымен шешуге байланысты туған. Мысалы: *ант ішті, жер дауы, жесір дауы, дау шешу, төрелік беру, екеуі болса бірі аға біреуі болса бөркі аға, даукес, даудың билігін беру* т.б.

5) Ақындар шығармаларында ерекше мәнге ие болған көшпелі заманда халықтың тіршілік көзі – төрт түлік мал атауларының қатысымен жасалған **фразеологизмдік метафоралар** да аз тумаған. Мысалы: *жаман тұғыр, қара жорға, тұлпар атта – ердің бағы, беде жем, тулақ болған тұлпарлар, пешене тұлпар, тұтынар арғымақты ердің ері, астау бас нар, астаубасты қара нар, желмая* т.б.

6) Ақындар шығармаларында уақыт, мезгіл өлшемдеріне, ай аттарына байланысты **фразеологизмдік метафоралар** да молынан кездесті. Мысалы: *сүт пісірім, қожжа бесін, сарша тамыз, соңырағы күні, күн қызылы батқанда, қаңтар күйегінде, ұлы сәске, кіші бесінде, таң рауан атқанда, түс әлетінде, ай сәскеге келгенде, түн жарпында, күн тұсаубойы көтерілгенде, қозы пісіп жатқанда, әлмисақтан бері, ала қардың кезі* т.б.

Нұртуған ақынның шығармасында мынадай өлең жолдары кездеседі: *Сол замат салқын түсіп, зауал ауған, Шілде емес, сарша тамыз, әсет болған* [Н.К.Іт]. Мұндағы зауал, сарша тамыз, әсет қазіргі қазақ тіл қолданысында пассив қабаттағы сөздер. Ал, Иран және Ауғанстан қазақтарының тілінде кейбір ай аттары дәл осы қалыпта айтылады: *әзәл ≈ наурыз, сауыр ≈ сәуір, жәузә ≈ мамыр, саратан ≈ маусым, әсет ≈ шілде, мазам ≈ қыркүйек, қауыс ≈ қараша* т.б. [6,55 б.].

7) Ақындар шығармаларында қашықтық, жақындық, кеңістік мөлшеріне байланысты **фразеологизмдік метафоралар** да қолданылған. Мысалы: *айшылық жер, түстік жер, мезгілдік жер, сәскелік жер, ит арқасы қиянға, итжеккен жер, шөке атым жер, тоғыз қабат, тоғыз аришын, қарыс сүйем, кере қарыс, жеті қат, кере қарыс, қалыңдығы кереге бойы, тұтам жер, он екі аришын* т.б.

Бұлар халық қолданысында уақыт, қашықтық өлшемдерінің нақты қалпына түспеген кезде шыққан ұғымдар. Бұл ұғымдар сонымен қатар қазақ ұлтының тұрмыс-тіршілігі мен айналысқан шаруашылық түрінен де хабар береді.

Нұртуған шығармаларының тілінде кейіпкер бейнесін ашу мақсатында қолданылған, біреудің жеке басын не бір нәрсені маскаралау, абыройын төгу, қорлау, жәбірлеу, тіл тигізу, балағаттау мақсатында дөрекі, қарғыс мәнде айтылатын **фразеологизмдік метафоралар** кездеседі. Мысалы: *Шыбын жаным сау күнде Бермес пе едім жазасын?! Атаңа лагнет заңғардың, Жеткізбес пе едім қазасын?! «Таңертең атаңа лагнет жауғыр малайларға бір түйе байлап қалыңдар десем, күнде түйелерге ере алмай, шаңдақта жататын мына жаман түйені алып қалып, маған ұят келтіргендерін қарашы?!»* [Н.К.Іт]. «О дүниеге

барғанда тозақ отына күйерсің, тумай туа шөккір, қақбас! Бабамның аруағынан садақа кет!» [Н.К.Пт].

Қорыта келгенде, адамды қоршаған шынайы болмыс нысандары өзара байланыста, үйлесімде немесе өзгешелікке құрылған. Осы байланыстарды бақылаушы да, танушы да, зерттеуші де, бағалаушы да ең алдымен адам болғандықтан, олардың көрінісі тілде бейнеленеді. Осы ретте, адам санасының, ойының ең бір күрделі үдерісі ретінде метафоралы ойлау қабілетін айтуға болады. Шынайы болмыс заттары мен құбылыстарына атау беруде кең қолданылатын метафора тәсілі сөзқосым атауларының жасалуына да ұйытқы болады. Метафораның аталым қажеттілігін өтеудегі белсенділігі тілдік жүйеде ерекше байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мұратбаева И.С. Қазіргі қазақ және орыс тіліндегі метафораланған терминдердің семантикасы: филол. ғыл. канд. ... дисс.: – Алматы, 2000. – 165 б.
2. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: «Сөздік–Словарь», 2006. – 356 б. – ISBN 978-601-7293-12-3
3. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. – Алматы: «КИЦОО», 2007. – 166 б. – ISBN 9965-14-168-1
4. Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы: филол. ғ.д. ... автореф. – Алматы, 1997. – 176 б.
5. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: РИК, 1998. – 128 б. - ISBN 5-8380-1612-4
6. Өтебеков Б. Қазақ диаспорасының тілі. – Алматы: «Білім», 2000. – 181 б. – ISBN 5-7667-2435-7

Белгілер мен қысқартулар

1. Н.К.Іт. – Кенжеғұлұлы Н. Кәнеки, тілім, сөйлеші... I том. – Алматы: Ғылым, 1992. – 224 б. . ISBN 5-89800-123-9
2. Н.К.Пт. – Кенжеғұлұлы Н. Кәнеки, тілім, сөйлеші... II, III том. – Алматы: Ғылым, 1994. – 444 б. ISBN 5-615-01430-X
3. Е.К. – Қарасақал Ерімбет. Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Алматы: Маржан, 1995. – 313 б.

Автордың жұмыс орны:

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ.

Г.Ж. Утемисова

Метафора и явление метафоризации фразеологизмов (по произведениям Нуртуғана или Ерімбета)

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

G.J. Utemisova

Metaphor and metaphorization phenomenon of phraseological units (under Nurtugan and Yerimbetov's compositions)

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

В данной статье рассматривается метафора и явление метафоризации фразеологизмов в языке произведения, а также метафоризация устаревших фразеологизмов.

The given article considers metaphor and metaphORIZATION phenomenon of phraseological units in the language of composition and metaphORIZATION of obsolete phraseological units as well.

**Метафора және фразеологизмнің метафоралану құбылысы
(Нұртуған мен Ерімбет шығармалары бойынша)**

Утемисова Гулмира Жеткергеновна

Филология ғылымдарының кандидаты

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Ұялы телефон: 87011393080

Алматы қ., Алғабас 1., №36 үй, 52 пәтер. Инд: 050000

**Метафора и явление метафоризации фразеологизмов
(по произведениям Нуртугана или Еримбета)**

Утемисова Гульмира Жеткергеновна

Кандидат филологических наук, и.о. доцент

**Metaphor and metaphORIZATION phenomenon of phraseological units
(under Nurtugan and Yerimbetov's compositions)**

Utemisova Gulmira Jetkergenovna

Candidate`s degree in Philological scienses

Al-Farabi KazNU